

Андреј Јефтић

Универзитет у Београду

Православни богословски факултет

Катедра за патрологију

ajeftic@bfspc.bg.ac.rs

Неуробиологија и проблем слободне воље*

I Увод

Човјеку је природно увјерење да је слободан. Оно одређује нашу свакодневницу и уграђено је у темеље нашег уобичајеног свјетоназора. Било да бирамо шта ћемо данас обући или појести, планирамо свој живот, осуђујемо друге или себе због лоших поступака, чинимо то подразумијевајући да сами слободном вољом одлучујемо, те да смо могли одлучити другачије. Да је било могуће да *се изабере* и поступи другачије. Да нисмо били присиљени, било неком судбином, током историјских дешавања, или неким природним поретком ствари да изаберемо, тј. поступимо баш онако како смо поступили. Просто, сматрамо да смо господари сопствене судбине. Овакво увјерење нас чини природним *либертаријанцима*.¹ Природно нам је да сматрамо да имамо власт над својим поступцима и да смо кадри и слободни да одлучујемо, да бирамо шта ћемо учинити. Просто, држимо да је „до нас”.²

Међутим, овакво увјерење нису дијелили сви и свуда. Као што нам је познато, многи вјерују у то да су нам звијезде или каква друга сила предодредиле судбину. Други, пак, вјерују да је наша судбина заправо наша сопствена природа – схваћена као генетско наслеђе са којим улазимо у свијет – те да нисмо ништа до њени инструменти који су у посједу слободе колико и ратарско оруђе у нашим рукама. Неки ће додати да можда гени и не одређују све, али одређују добар дио наших поступака, док је остатак одређен био-хемијским процесима у нашем организму. Трећи ће опет рећи да су прави *узроци* наших поступака наше жеље, те да смо ништа до „робови“ својих жеља. Свако од наведених становишта може се окарактерисати као *гејтерминистичко*. Према таквом становишту, ми заправо нисмо никакви господари својих поступака нити имамо могућност избора, а на крају крајева ни слободу. Наши поступци су последице узрока који леже било *изван* нас самих

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179078 („Српска теологија у 20. веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива“), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Овај термин користимо не разматрајући његову политичку конотацију, која свакако није неважна.

² Томас Пинк [Thomas Pink] користи термин који бисмо могли превести као „донаскост” (*up-to-usness*) како би описао ово либертаријанско увјерење. Рекло би се да је термин слободан превод древног грчког израза „εφ' ημιν” који упућује управо на ту чињеницу – да је „до нас” шта ћемо одлучити. В. Thomas Pink, “Free Will: A Very Short Introduction”, 2004.

– у далеким звијездама или у поретку свијета уопште – било *унушар* нас самих – у генетском наслеђу, психичким или био-хемијских процесима нашег организма.

Наша природна свијест која нас увјерава да смо слободни са овим се, доиста, никако не би сложила. Штавише, за њу би то значило да слобода уопште не постоји. Јер, ако су сви наши поступци посљедица неких узрока над којима немамо контролу, како можемо бити слободни? Постоје, међутим, они који сматрају да детерминизам не искључује слободу. Они сматрају да је идеја слободе компатибилна са детерминистичким гледиштем, те се њихово становиште назива *компатибилизам*. Према оваквом становишту, наши поступци јесу узроковани нечим над чим немамо контролу, али нас то не чини неслободним. Слобода се, сматрају они, манифестује кроз одређени поступак. Сам поступак, опет, уколико не представља насумично кретање нашег тијела (или ума), над којим немамо контролу, мора бити узрокован нечим. Тако, испоставља се да је сваки поступак узрокован одређеном намјером, жељом да се нешто учини. Жеља да нешто урадимо узрокује да то и урадимо. Тако, право ограничење слободе би онда било онемогућавање реализације наших жеља. Уколико смо онемогућени да остваримо оно што желимо, онда нисмо слободни. Над нашим жељама, међутим, ми не можемо да практикујемо слободу, зато што би свака слобода већ подразумијевала жељу да се на одређени начин поступи. На тај начин, наши поступци су продукти наших жеља, а слобода се састоји у томе да се они несметано реализују. Други ће, опет, рећи да узроци нашег слободног поступања не леже у жељама, већ у разуму. Слободни смо онда када поступамо онако како нам разум налаже. У оној мјери у којој смо разумни, у тој мјери смо и слободни. За оне који дијеле такво становиште, разум је крајњи узрок и довољан услов нашег слободног дјеловања. Неслободни смо уколико нисмо рационални, а слободни уколико јесмо.

У новије вријеме, с развојем одређених научних дисциплина попут психологије и неурологије, проблем воље је почео да се третира на до тада углавном постојећи начин – кроз експериментална истраживања. Томе је нарочито допринео развој технологије и њена имплементација у истраживањима наведених дисциплина. Створене су околности у којима наука преузима од философије, па и теологије, мандат за давање одговора на различита питања, међу којима је и оно које се тиче постојања слободне воље.³ Тако је у посљедњих тридесетак година неурологија почела интензивно да се бави проблемом слободне воље и да нуди сопствено, експериментално утврђено, рјешење овог „вјечитог питања”. Чини се, дакле, да ово питање престаје да буде „вјечито”, да постаје „временито”, те да напokon долазимо до коначног, у самој стварности чврсто фундираног, одговора. Нека традиционална и опште-увријезана схватања слободне воље се доводе у питање, док нека друга добијају, чини се, своју финалну потврду. Међутим, ваља признати да је тренутно стање истраживања по овом питању још увијек флуидно. Наиме, ради се о стању које неки карактеришу као пред-парадигматско (у куновском смислу),⁴ у коме постоји више различитих теорија, од којих свака има експерименталну потврду, али не постоји јединствена научна парадигма, па чак ни консензус око метода истраживања и начина интерпретације њихових резултата. Могуће је, ипак, издвојити одређена

³ Овај исказ је вриједносно неутралан – ту чињеницу не сматрам *a priori* ни добром ни лошом.

⁴ Andrea Lavazza and Mario De Caro, “Not so Fast: On Some Bold Neuroscientific Claims Concerning Human Agency,” *Neuroethics*, 3 (2010), 23–41, 23.

истраживања која су постала референтне тачке, а чији резултати заједно склапају донекле кохерентну слику слободне воље. Настојаћу да ту слику реконструишем ослањајући се на три кључна истраживања, подузета од стране: Бенцамина Либета, Џон-Дилан Хејнса и Данијела Вегнера. У наставку ћу покушати да укажем на одређене импликације тих истраживања, као и да идентификујем њихове слабе тачке. На самом крају, покушаћу да понудим неколико теолошких рефлексија о проблему слободне воље, које могу помоћи у осмишљавању концепта слободне воље који би издржао „напад“ истраживања о којима је ријеч. С друге стране, овакве и сличне рефлексије можда имају капацитет да информишу неуролошку праксу у вези с тим гдје и на који начин ваља експериментално истраживати слободу.

Као што је из ових уводних ријечи могло да се наслути, појам слободе са собом неминовно повлачи и бројне друге, важне појмове: воље, хтијења, намјере, жеље, разума, избора, дјеловања итд. Уздржаћемо се од искушења да сваки од ових појмова унапријед дефинишемо и прикажемо његову вишемиленијумску историју, тако да ћемо се на сваког од њих освртати повремено, по потреби, настојећи том приликом да јасније одредимо његов садржај, као и његов однос са појмом слободе.

II Научна истраживања

Традиционално либертаријанско схватање слободе држи да субјект иницира своје акте. Свјесна одлука да се дјела треба да претходи самој дјелатности, уколико је она слободна а не рефлексна радња. Међутим, овакво становиште је доведено у питање у неуролошким испитивањима вршеним још 1965. године. Наиме, тада је откривено да вољним актима претходи мања промјена електрицитета у мозгу.⁵ Ова промјена названа је „Bereitschaftspotential“, тј. „readiness potential“ (потенцијал спремности, ПС). Тако се испоставило да је процес извршења акта започет у мозгу и прије него што је одлука о његовој реализацији доспјела до свијести. Идеја о свјесној одлуци као узроку слободног дјеловања доведена је тиме у питања. Током наредних деценија услиједио је читав низ испитивања на ову тему, од којих ћу у наставку представити неколико најважнијих.

1. Бенцамин Либет

Налазе ових иницијалних испитивања почео је да развија Бенцамин Либет [Benjamin Libet] почетком 80-их година прошлог вијека. Његова истраживања до нијела су му свјетску славу и постала су незаобилазна у (готово) свакој дискусији о слободној вољи.⁶ Либет је подузео експеримент при коме је можда активност

⁵ Н. Kornhuber and L. Deecke, "Hirnpotentialänderungen bei Willkurbewegungen und passiven Bewegungen des Menschen: Bereitschaftspotential und reafferente Potentiale," *Pflügers Archiv für die gesammte Physiologie des Menschen und der Tiere*, 284 (1965), 1–17.

⁶ У питању су истраживања од којих су она (за ову тему) најважнија првобитно публикована у слиједећим радовима: B. Libet, E.W. Wright and C.A. Gleason, "Readiness Potentials Preceding Unrestricted Spontaneous Pre-Planned Voluntary Acts," *Electroenceph. & Clin. Neurophysiology*, 54 (1982), 322–325.; B. Libet and others, "Time of Conscious Intention to Act in Relation to Onset of Cerebral Activity (readiness Potential): The Unconscious Initiation of a Freely Voluntary Act," *Brain*, 106 (1983), 623–642.; Benjamin Libet, "Unconscious Cerebral Initiative and the Role of Conscious Will in Voluntary Action," *Behav. and Brain Sciences*, 8 (1985), 529–566. Овдје се служимо приказом истраживања и Либетовим закључцима који су публиковани у Benjamin Libet, "Do We Have Free Will?," *Journal of Consciousness Studies*, 6 (1999), 47–57.

испитаника мјерена EEG методом.⁷ Од њих се тражило да изненада, по сопственој вољи, помјере ручни зглоб. При том, представљен им је сат на коме је тачка свјетлости кружила часовником, правећи пун круг за нешто више од 2 и по секунде (2,56s). Од њих се захтјевало да упамте положај свјетлосне тачке тачно у оном тренутку у коме су по први пут осјетили свјесну жељу да помјере зглоб. Споредним експериментом утврђено је да су испитаници кадри да утврде положај снопа на часовнику са грешком од -50ms.⁸ Утврђено је да се потенцијал спремности јавља око 550ms прије моторичке активности (помјерања зглоба). С друге стране, утврђено је да временски размак између свјесне одлуке да се помјери зглоб и њене егзекуције износи око 150ms. Либет је, дакле, утврдио да процес вољног одлучивања започиње у мозгу најмање 400ms прије него што допре до свијести која извршава акт последице додатних 150ms. Чак и у случајевима када је субјект унапријед одлучио када ће да дјелује, ПС претходи свјесној одлуци да се дјелује за око 200ms.⁹ На основу ових резултата Либет је закључио да процес хтијења (volitional process) настаје у мозгу мимо наше свијести и слободне одлуке. Свијест се укључује у процес који је већ инициран како би га извршила. Уз све то, Либет је оставио могућност да стварни процес почиње и раније и да се развија у неком дјелу мозга који му је у истраживању остао недоступан.

Међутим, Либет није сматрао да његови налази у потпуности укидају слободну вољу и да представљају коначну потврду детерминизма. Наиме, он је заступао тезу да размак од 150ms између тренутка када акт хтијења допире до свијести и тренутка његове егзекуције, оставља довољно времена свјесној вољи да утиче на исход процеса. Свјесна воља има могућност да заустави овај процес, да стави вето на претходни импулс да се нешто учини и управо у томе се, сматра Либет, састоји слобода наше воље:

Свјесна воља би ипак могла да утиче на исход процеса хтијења иако је он инициран несвјесним церебралним процесима. Свјесна воља би могла да блокира или стави вето на процес, тако да до акта не дође.¹⁰

Дакле, слобода воље ипак постоји. Она се реализује као могућност контроле, тачније могућност блокирања реализације наших хтијења. У одвојеним експериментима, Либет је утврдио да је ова могућност стварна, а не само хипотетичка. Регистрован је ПС који указује на то да је сам процес хтијења започет, међутим субјект је вољно блокирао његову реализацију, тако да до акта није дошло. Према Либету, дакле, слобода воље постоји и самим тим повлачи одговорност. Човјек може бити држан одговорним, али не за оно што ће пожељети да учини, већ за оно што је могао спријечити да не учини. Будући да слободна одлука укључује свијест,

⁷ Electroencelelography – њоме се мјери електрична активност у мозгу.

⁸ У том експерименту рука им је стимулирана благим електричним контактом. Било је потребно да наведу тачан положај свјетлосне тачке у тренутку кад им је рука стимулирана, што су били и у стању да ураде са грешком до 50ms.

⁹ С тим у вези, Либет разликује намјеру да се изврши неки акт (deliberation) од саме воље да се он изврши сада (wish to act now). Тако, можемо цијели дан да имамо одлуку о томе шта ћемо учинити, а да то никада заиста не учинимо. В. Libet 1999, 54.

¹⁰ Libet 1999, 51–52.

човјек је одговоран само за оно на шта је свјесно могао да утиче – да ли ће одређени акт, инициран у његовој подсвијести, на крају бити остварен или не.

Либет је оставио могућност да ће експерименти показати да је и ова свјесна одлука да се стави вето такође иницирана неким раније започетим несвјесним процесом. У том случају, Либет држи да би детерминизам заиста добио своју научну потврду.¹¹ Међутим, не види разлог зашто би то требало да буде тако. Док за то доказ не добијемо, сматра да су и детерминизам и индетерминизам подједнако непоткрепљена становишта, тј. да представљају спекулације. Закључује, да с обзиром на природну интуицију о слободној вољи имамо више разлога да се држимо индетерминизма, макар док се не докаже супротно.

2. Џон-Дилан Хејнс

Либетова истраживања су иницирала велики број нових истраживања у годинама које су услједиле. Иако вршена прије три деценије, њихови резултати и данас налазе своје потврде, а метод се сматра за ваљано осмишљен.¹² Међутим, Либет је такође трпио и бројне критике. Довођен је у питање временски размак (550ms) између настанка ПС и свјесне одлуке о акту. Многи су сматрали да је он тако мали да би могао да буде посљедица грешке у мјерењу. С друге стране, сматрало се да чињеница да се ПС јавља у можданој регији задуженој за моторичке активности (суплементарној моторичкој регији, СМР) пружа информације само о каснијим стадијумима извршења акције, а не и о иницијалној одлуци да се дјелује у можданој регији у којој је она донијета. Поврх свега, сама природа ПС је доведена у питање. Будући да су испитаници имали само једну опцију – да помјере зглоб – то оставља могућност да ПС представља само неку неодређену припремну активност, а не и донијету одлуку.

Ослањајући се на Либетова достигнућа, настојећи истовремено да елиминишу њихове слабости, група научника предвођена Џон-Диланом Хејнсом [John-Dylan Haynes] подузела је у скорије вријеме нови експеримент.¹³ Испитаницима су приказиване картице од којих је свака на себи имала по једно слово, а које су

¹¹ При том одбацује могућност да би чак и у том случају могло да се говори о постојању слободне воље, како тврди М. Velmans, "Is Human Information Processing Conscious?," *Behavioral and Brain Sci.*, 3 (1991), 651–669. За Либета, човјек је слободан једино уколико је у стању да свјесно контролише исходе свог хтијења.

¹² У новије вријеме, исти експеримент је подузела група научника предвођена Исаком Фридом [Itzhak Fried] Itzhak Fried, Roy Mukamel and Gabriel Kreiman, "Internally Generated Preactivation of Single Neurons in Human Medial Frontal Cortex Predicts Volition," *Neuron*, 69 (2011), 548–562. У овом случају, мождана активност испитаника мјерена је врло суптилном методом – електродама имплантираним (из медицинских разлога) у мозак испитаника који мјере активност на нивоу једног неурона. Утврђено је да је око 500ms прије свјесне одлуке да се дјелује (у овом случају, притисне дугме) активан читав низ неурона у суплементарној моторичкој регији (СМР). Мали број испитаника је могао да одабере између двије опције – притискања дугмета прстом лијеве или десне руке. Иако је узорак мали (и условљен позицијама електрода у мозгу), постоје основане назнаке да је код њих било могуће утврдити и садржај одлуке – дакле, којим прстом ће се дугме притиснути. Аутори закључују да је нејасно да ли је настанак хтијења каузално одређен активношћу датих неурона. Међутим, сматрају да „ови налази подржавају виђење према коме искуство воље настаје као кулминација премоторичке активности (вјероватно у комбинацији са мрежама у паријеталном кортексу) која почиње неколико стотина милисекунди прије свијести [о њој]" – Fried, Mukamel and Kreiman, 557.

¹³ Chun Siang Soon and others, "Unconscious Determinants of Free Depictions in the Human Brain," *Nature Neuroscience*, 11 (2008), 543–545.

се смјењивале на сваких 500ms. Сваки испитаник је требало да у једном тренутку, када год то пожели, притисне једно од два дугмета, кажипрстом лијево или десне руке. Након што би притиснуо дугме, приказана му је картица на којој су приказивана 3 последња слова. Испитаник је требало да одабере оно које је приказано на екрану у оном тренутку када је постао свјестан одлуке (тј. свјесно одлучио) да притисне дугме. Послије одређеног периода, слова би опет почела да се смјењују. Испитаник је све вријеме сниман магнетном резонанцом (fMRI методом)¹⁴. Прво су откривени обрасци у можданој активности који су одговарали свакој од активности: притискању лијевог или десног дугмета. Утврђено је, као што се и очекивало, да се у тренутку извршења акције активирају два мождана региона: примарни моторни кортекс и СМР. Такође, утврђено је да друга два мождана региона бивају активирани много раније: (1) фронтални кортекс и (2) паријетални кортекс. Потом су вршена мјерења да би се утврдило када се ова активност јавља, с обзиром на тренутак одлуке. Утврђено је да активност фронталног кортекса настаје цијелих 7 секунди прије него што се активира моторичка регија кортекса (прије него што испитаник свјесно одлучи да изврши акт). Узевши у обзир несавршеност мјерења, претпоставља се да се активност јавља цијелих 10 секунди раније. Будући да су утврђени обрасци активности ове двије регије, који одговарају понуђеним опцијама (притискању лијевог или десног дугмета), испоставило се да је у тренутку када се региструје активност фронталног кортекса могуће утврдити („са високом прецизношћу”, од око 60%)¹⁵ коју од опција ће испитаник извршити.

За разлику од Либета, аутори ове студије не шире расправу на тему постојање слободне воље, већ нуде „једну интерпретацију” резултата истраживања: фронтални кортекс доноси одлуку 7-10 секунди прије егзекуције, она се смјешта у паријетални кортекс, одакле је свијест преузима и извршава.¹⁶ Међутим, оно што нам студија имплицитно говори, напредујући много даље од Либетових резултате јесте слjedeће: *Одлука* (а не само *сиремноси* за акт) *када* и *како* ће се дјеловати настаје у мозгу цијелих 7-10 секунди прије самог акта. Ову одлуку накнадно преузима свијест и спроводи у дјело. Видјели смо да је Либет сматрао да субјект има могућност да стави вето на интенцију која настаје прије него што је постаје свјестан. Међутим, према овим испитивањима, која показују да је могуће утврдити *садржај* одлуке (да ли ће бити притиснуто лијево или десно дугме) 7-10 секунди прије њене егзекуције, за такву могућност нема више простора. Свијест постаје инструмент који извршава одлуке донијете много прије него што се она укључила у процес њиховог извршења. Човјек нема могућност *ни да уложи вeтo* на оно што је његов мозак одлучио.

Чини се да ова истраживања пружају коначну неуролошку потврду нешто раније формулисане познате тезе харвардског психолога Данијела М. Вегнера [Daniel M. Wegner]: *слободна воља је шлузија*.

¹⁴ Functional Magnetic Resonance Imaging Functional magnetic resonance imaging – мјери промјене у церебралном протоку крви. Регион мозга који се активира током одређених активности има увећан проток крви.

¹⁵ Soon and others, 544.

¹⁶ Soon and others, 545.

3. Данијел М. Вегнер

Вегнер је 2002. објавио књигу у којој износи своју радикалну тезу према којој је свјесна слободна воља илузија.¹⁷ Она је трик којим нас мозак vara, чинећи да умишљамо да сами узрокујемо своја дјела. Ову тезу Вегнер доказује позивајући се на бројне експерименте (неуролошке и психолошке) који показују да и у случајевима када није узрок акције, а остварени су услови да мисли да јесте, мозак субјекту представља да јесте узрок акције. Такође, и онда када јесте узрок акције, а има разлога да мисли да није, мозак сматра да није узрок акције. Стога, Вегнер закључује да мозак заправо ствара илузију слободне активности, приписујући субјекту каузалност у дјеловању (па и онда када то и није случај). Да би илузија настала неопходно је да буду задовољени одређени принципи. Ти принципи су следећи.

Принцип *приоритетности* – мора постојати свијест о активности прије него што се сама активност реализује. Вегнер наводи следећи примјер. Да бисмо сматрали да смо сами упалили сијалицу, наша помисао о томе, тј. намјера, мора временски да претходи паљењу саме сијалице. С друге стране, уколико пожелимо да упалимо сијалицу управо у часу (тј. мало раније) у коме неко други заправо пали сијалицу, сматраћемо да смо сами узроковали паљење сијалице.¹⁸ Дакле, свијест о активности мора да претходи самој активности, како би субјект сам себи приписао узрочност (био он стварно узрок дате активности или не). Уколико јој не претходи, субјект неће имати искуство својевољног узроковања активности ни онда кад сам јесте њен узрок.

Принцип *конзистентности* – активност мора бити конзистентна са очекивањима/надама субјекта. Вегнер каже да је човек по природи наклоњен успјеху. Стога, субјект ће себе сматрати узроком исхода одређене активности уколико је он у складу са његовом интенцијом, чак и онда када је он у потпуности наусмичан. Нпр. уколико субјект има велики број иницијалних успјеха у предвиђању исхода неке потпуно наусмичне активности, сматраће да га је сам узроковао. Дакле, уколико је исход у складу са интенцијом субјекта, он ће бити склон да себи припише узрочност.¹⁹

¹⁷ Daniel M. Wegner, *The Illusion of Conscious Will* (MIT Press, 2002). Резултате својих истраживања Вегнер је сажео у чланку објављеном годину дана касније, према коме и презентујем његову тезу Daniel M. Wegner, "The Mind's Best Trick: How Do We Experience Conscious Will," *Trends in Cognitive Science*, 7 (2003), 65–69.

¹⁸ Услов да стекнемо такав утисак би био да и друга два принципа буду задовољена. Нпр. уколико се налазим у просторији у којој сам једини који држи руку на прекидачу за свјетло и имам жељу да упалим сијалицу, када притиснем прекидач сматраћу да сам ја упалио свјетло. Међутим, није тешко замислити научника који ме посматра преко екрана у сусједној просторији и који управо у тренутку када ја притискам прекидач – који при то технички не може да упали свјетло у мојој соби – притиска прекидач који заиста пали свјетло. У том случају, очигледно, сматрао бих да сам ја упалио свјетло, иако заправо нисам. Вегнер наводи другачији експеримент. Испитаници су преко слушалица чули ријеч "лабуд" 1-5 секунди прије него што би на компјутеру требало да изаберу неку од понуђених слика, међу којима је била и слика лабуда. Иако је курсор миша ка слици лабуда помјерао заправо један од научника, испитаници су сматрали да су сами, својом вољом, изабрали ту слику. Оно што је још занимљивије је то што се утицај слушања ријечи "лабуд" на избор слике показао ништавним онда када су испитаници заиста сами помјерали курсор миша. Такође, уколико би ријеч чули 30 секунди раније или 1 секунду послје, испитаници нису имали искуство да својевољно помјерају курсор – В. Daniel M. Wegner, 2003, 67–68.

¹⁹ Вегнер упућује на студију Емили Лангер [Emily J. Langer] која је спровела шест различитих експеримената којим је потврђена њена теза – људи стварају илузију контроле онда када су њихова очекивања да ће успјети – погодити коначан исход неке насумичне активности (лото-извлачења или сјечења шпила карата) – већа од стварне вјероватноће. На ова очекивања утичу бројни фактори. В. Е.Ј.

Принцип *ексклузивности* – свијести субјекта не смију да буду познати други узрочници акције. Узмимо наведени примјер са сијалицом и замислимо да је у соби са мном још један прекидач и научник који треба да га притисне. Уколико бисмо обостра палио сијалицу, ја бих био склон да сумњам у то да сам заиста ја тај који пали свијетло. Ако би ми још научник дао лажну информацију да само његов прекидач пали сијалицу, или да то чине оба онда када су истовремено укључена или сл. ја бих такође био склон да сматрам да нисам сам узроковао паљење сијалице, иако би то заправо могао бити случај.²⁰ Вегнер наводи примјере разних психичких стања у којима сопствено дјеловање приписујемо неким екстерним силама.²¹ Дакле, у случајевима када субјект опажа (или умишља) присуство агенса који може бити узрочник активности, биће склон да себи отпише узрочност, иако је сам узрочник дате активности.

Вегнер закључује да замисао да је свјесна воља илузија, међутим, не значи да свјесна замисао (никада) не узрокује акцију. Да ли је тако или не, сматра да наука тек треба да утврди. Он просто сматра да ум креира и приписује субјекту каузалност када су одређени услови (наведени принципи) задовољени и да се на тај процес може утицати (и позитивно и негативно):

Искуство свјесне воље је чудесан трик ума који нам пружа корисне интуиције о нашем ауторству – али он није темељ експланаторног система који стоји изван колосјека детерминистичког каузалитета.²²

Дакле, веза између свијести, каузалитета и акција, према Вегнеру, тек треба да се утврди. Оно што тренутно знамо јесте да је ову везу мозак кадар и склон сам да ствара. То сазнање, како Вегнер сугерише, не пружа много наде онима који се држе либертаријанског становишта.

4. Закључци и импликације истраживања

Вегнерова истраживања нам показују да свјесна воља која нам сугерише да смо сами узрочници сопствених чинова јесте илузија која може настати и онда када то није случај, али и изостати онда када јесте. Дакле, овим слободна воља није сасвим укинута, али јесте доведена у питање, будући да је сама конструкција коју сам мо-

Langer and J. Roth, “‘Heads I Win, Tails It’s Chance’: The Illusion of Control as a Function of the Sequence of Outcomes in a Purely Chance Task,” *Journal of Personality and Social Psychology*, 32 (1975), 951–955. Користећи се примјером паљења сијалице, можемо замислити да је сијалица програмирана тако да су шансе да ће се упалити када прекидач буде притистнут половичне, тј. 1:1. Уколико би испитаник имао иницијални успјех у предвиђању резултата притискања прекидача (а при том и мотив да успије – нпр. да ће добити награду уколико буде успјешан у предвиђању резултата), замислимо да би испитаник могао сматрати да утиче на резултат притискања прекидача уколико би он био у складу са његовим надањем.

²⁰ Вегнер се служи другим примјерима. Он упућује на студију која показује да реакције које субјект даје у току хипнотичког стања ни по чему нису невољне, мада је субјект склон да их као такве види – в. Steven J. Lynn, Judith W. Rhue and John R. Weekes, “Hypnotic Involuntariness: a Social Cognitive Analysis,” *Psychol. Rev.*, 97 (1990), 169–184.

²¹ Нпр. помијерање стола за вријеме спиритуалистичке сесије, за које је доказано да се одвија управо физичким дејством присутних, који међутим сматрају да нека екстерна сила то чини, а не они. Ово је доказао још Мајкл Фарадеј – Michael Faraday, “Experimental Investigation of Table Turning,” *Athenaeum*, July (1853), 801–803.

²² Daniel M. Wegner, 2003, 68.

зак ствара. Либетова ранија истраживања су оставила простор за постојање слободне воље као могућности блокирања хтијења насталог у подсвијести. Међутим, најновија истраживања Хејнса и других сугеришу да замисли о свјесној слободној вољи нема уопште мјеста. Она, рекло би се, потврђују Вегнерову тезу да је слободна воља илузија. Штавише, док Вегнер оставља отвореним могућност да човјек заиста сам свјесно узрокује своје активности, Хејнсови резултати, рекло би се, показују да је то и као могућност искључено. Другим ријечима, слободна воља не само да је илузија која може бити у складу са стварношћу, она то *de facto* никада није.

Овакав закључак би требало свакако да има озбиљне посљедице не само по уобичајену слику човјека, већ и по системе друштвеног уређења и законске норме. Уколико заиста немамо могућност одлучивања, онда ваља закључити да нисмо ни одговорни за своје поступке. Одговорност може постојати једино уколико постоји слободна воља. Ову чињеницу већина законодавних система већ уважава, тако да се приликом одређивања казне за неко криминално дјело узима у обзир психичко стање починиоца. Тиме се уважава чињеница да одређена психичка стања ограничавају нашу слободу и способност одлучивања. Међутим, ако закључимо да слободна воља не само да је ограничена у одређеним околностима, већ да је по себи непостојећа, да ли онда треба сасвим да укинемо концепт одговорности?

Неки од неуролога који се баве питањем слободне воље задржавају детерминистичко становиште према коме слободна воља као таква не постоји, али сматрају да то не значи да треба да одбацимо и концепт одговорности. Патрик Хагард [Patrick Haggard] преузима Либетову идеју о способности воље да уложи вето на несвјесно иницирани процес активности.²³ Међутим, за њега овај вето није нешто друго од неуролошких процеса, нити је заиста гаранција слободне воље. Он је, држи Хагард, једнако подсвјесно генерисан колико и импулс за дјеловањем. Он сматра да ни овај вето не треба да се сагледава као стварна способност слободног одлучивања, већ као способност „касног одлучивања” које се дешава онда када одлуку да не извршимо неки чин доносимо у последњем часу, упркос првобитном импулсу. Сам тај импулс „последње провјере” такође има своје неуролошке основе на које утичу бројни фактори. Један од битних фактора јесте свијест о начину на који ће околина прихватити одређену активност. Уколико је субјекту јасно какве ће посљедице трпити уколико нешто уради, биће мање склон да то и уради. Дакле, иако по себи неслободна, воља може да се коригује тако што ће бити *обавијештена* о посљедицама које ће њен „власник” трпити уколико заиста изврши оно што је наумио:

Неуролошки приступ одговорности може да зависи не само о нервним процесима који леже у основи хтијења, већ и о можданим системима који појединцу пружају општу когнитивну способност да разумије како друштво ограничава хтијење и како да се на одговарајући начин адаптира тим ограничењима.²⁴

На тај начин Хагард концепт одговорности заснива као један, рекао бих, социјални конструкт који доприноси унапређењу људске воље. Дакле, концепт од-

²³ Patrick Haggard, “Human Volition: Towards Neuroscience of Will,” *Nature Reviews Neuroscience*, 9 (2008), 934–946.

²⁴ Haggard, 944.

говорности нам је неопходан не зато што је заснован у стварној способности слободног одлучивања, већ зато што је функционалан. Зато што он уводи у механизам одлучивања фактор који може да утиче на његов коначни исход. Дакле, уколико се мозгу саопшти какав ће бити коначан исход његовог дјеловања – јавна осуда, емотивни бол, живот у затвору итд. – он у току процеса одлучивања може бити у стању да, у поодмаклој фази процеса, поступи друкчије од примарне интенције.

Међутим, неколико недавних истраживања постављају пред нас озбиљан изазов када је прихватање детерминистичког становишта у питању. Наиме, у неколико одвојених експеримената утврђено је да сама *свијесци* о слободној вољи, њеном постојању или непостојању, утиче на понашање људи. Тако је експериментом показано да су људи који су подстакнути да одбаце вјеровање у слободну вољу склонији варању.²⁵ Друго истраживање, мотивисано резултатима овог првог, показало је да су такви људи такође мање склони да се понашају про-друштвено – мање су вољни да помогну другима, штавише склони су да на активан начин манифестују агресивност према другима.²⁶ Треће, најновије истраживање, показало је да су људи детерминистичког схватања склонији да манифестују конформистичко понашање – показују мању склоност ка аутономном мишљењу и поступању, а већу склоност ка саглашавању нормама већине.²⁷ Аутори сматрају да је то стога што аутономно дјеловање у датим околностима захтијева већи утрошак (менталне) енергије од пасивног конформистичког става, те да вјера у детерминизам подстиче пасивнији став. На исти начин, ослањајући се на нека ранија истраживања,²⁸ аутори сматрају да самољубље представља „природно” настројење човјековог бића, те да је за његово надилажење (про-друштвено дјеловање) потребан већи утрошак енергије. Као и у претходном случају, људи који су подстакнути да одбаце вјеру у постојање слободне воље показују мању склоност ка сувишном трошењу енергије које је неопходно како би се манифестовао алтруизам или аутономно мишљење. Закључак ових студија не претендује да одговори на питање стварног постојања слободне воље. Аутори сматрају да оно што је овим истраживањима постало очигледно јесте чињеница да *вјера* у постојање слободне воље има фундаменталне посљедице по (морално) понашање људи. Из тог разлога, свако саопштавање коначних рјешења проблема слободне воље, првенствено од стране научника, мора бити пропраћено великим опрезом.²⁹

²⁵ Kathleen D. Vohs and Jonathan W. Schooler, “The Value of Believing in Free Will: Encouraging a Belief in Determinism Increases Cheating,” *Psychological Science*, 19 (2008), 49–54.

²⁶ Roy F. Baumeister, E. J. Masicampo and C. Nathan DeWall, “Prosocial Benefits of Feeling Free: Disbelief in Free Will Increases Aggression and Reduces Helpfulness,” *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35 (2009), 260–268.

²⁷ Jessica L. Alquist, Sarah E. Ainsworth and Roy F. Baumeister, “Determined to Conform: Disbelief in Free Will Increases Conformity,” *Journal of Experimental Social Psychology*, 49 (2013), 80–86.

²⁸ C. Nathan DeWall and others, “Violence Restrained: Effects of Self-Regulation and Its Depletion on Aggression,” *Journal of Experimental Social Psychology*, 43 (2007), 62–76; C. Nathan DeWall, Roy F. Baumeister, Matthew T. Gailliot, and others, “Depletion Makes the Heart Grow Less Helpful: Helping as a Function of Self-Regulatory Energy and Genetic Relatedness,” *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34 (2008), 1653–1662.

²⁹ О томе в. и Azim F. Shariff, Jonathan Schooler, Kathleen D. Vohs, „The Hazards of Claiming to Have Solved the Hard Problem of Free Will“, у: John Baer, James C. Kaufman and Roy F. Baumeister (Eds.), *Are We Free? Psychology and Free Will*, Oxford University Press, 2008, 181–204.

Чињеница да вјера у слободну вољу утиче на наше активности има своју експерименталну потврду и у неурологији. Наиме, показано је да вјера у слободну вољу утиче на интензитет раног потенцијала спремности.³⁰ Испитаници који су (прочитавши пасус из научног дјела који то сугерише) били склони да не вјерују у способност слободне контроле својих поступака имали су смањен интензитет раног потенцијала спремности. Закључак аутора ове студије је да апстрактни системи вјеровања имају много већи утицај него што се мисли, будући да утичу не само на психолошке процесе и етичке судове, већ и на саме неуролошке процесе којим се извршавају елементарне моторичке активности. На тај начин, сматрају аутори, могу се објаснити и ови претходно наведени експерименти који су показали да смањење вјере у способност слободног одлучивања узрокује анти-друштвено понашање.

Уколико се вратимо Хагардовој замисли према којој би концепт одговорности требало задржати, а концепт слободне воље одбацили, требало би да закључимо да се она у тренутним околностима чини тешко остваривом. Наиме, показује се да је морално (или макар про-друштвено) понашање људи директно везано за свијест о постојању слободне воље. Да ли би, међутим, било могуће створити околности у којима би људи одбацили свијест о постојању слободне воље, а ипак задржали концепт правне одговорности, као социјално користан конструкт, остаје отворено питање чијем позитивном одговору тренутна истраживања, рекло би се, не иду у прилог.

III Критичке рефлексije

Видјели смо, дакле, да иако нису уједињени око јединственог становишта по питању постојања слободне воље, већина савремених научника, као и резултати њихових истраживања, говоре у прилог детерминистичког становишта према коме слободна воља *de facto* не постоји. Такође смо видјели да заступање оваквог става од стране научника има озбиљне посљедице по оне који овај став усвајају. У наставку ћемо настојати да изложимо неколико примјера филозофске критике досадашњих неуролошких истраживања.

Досадашња филозофска критика може се, сматрам, подијелити у три основне групе, сходно правцу у коме се креће. Прва група усмјерена је на критику експерименталне форме, начина на који су експерименти организовани. Друга група критикује везу између слободне воље и моторичких активности, док се трећа група фокусира на питање односа свијести и слободне воље. У наставку ћемо покушати да укратко изложимо њихове аргументе.

1. Критика експерименталне форме

Александар Бетјани [Alexander Batthyany] критикује редуccionистичке интерпретације Либетових и Хејнсових истраживања, држећи да сами експерименти за

³⁰ Davide Rigoni and others, "Inducing Disbelief in Free Will Alters Brain Correlates of Preconscious Motor Preparation: The Brain Minds Whether We Believe in Free Will or Not", *Psychological Science*, 22 (2011), 613–618.

њих не пружају ваљану основу.³¹ Међу човјековим активностима, он разликује активне (вољне) и пасивне (невољне). Различити догађаји могу бити и једно и друго. Тако, нпр. трептај ока се може одиграти и као продукт наше воље и мимо ње. За редукционисте, по његовом мишљењу, ова разлика била би само субјективна, тј. илузорна. За њих, све активности су једнако пасивне, будући да настају мимо наше слободне воље о њима, јер она ни не постоји. Међутим, наше искуство – које је природно либертаријански оријентисано – говори нам да су пасивне активности нешто што нам се догађа, док су оне активне наш производ.

У тој подјели, жудње и потребе спадају у потоњу групу, пасивних, тј. невољних активности. Над њиховим настанком, аутор тврди, немамо никакву контролу, додајући да се с тим слажу и најтврђа либертаријанска становишта. Међутим, оно што сматра да можемо да контролишемо јесу њихове реализације, па чак и интензитет – кадри смо да фокусирајући се на одређену потребу увећамо њен интензитет. Дакле, наша слобода се суштински тиче прве групе, вољних активности, али у ограниченом смислу и друге групе активности, утолико што смо у стању да над њима имамо одређену контролу.

Према Бетјанију, Либетови и Хејнсови експерименти су тако организовани да испитују искључиво невољне, пасивне активности. Наиме, у Либетовом експерименту, испитаницима је наложемо да „допусте да се потреба јави сама од себе у било ком тренутку, без претходног планирања и концентрисања на то када дјеловати”.³² За аутора, ово је довољно јасан доказ да се не ради о активним, већ о пасивним догађајима, јер се ради о „потреби”. Исти је случај и са Хејнсовим експериментом, у коме је испитаницима такође наложено да чекају да се јави потреба за притискањем једног или другог дугмета. Чињеница да је у овим експериментима испитаницима наложено да реагују на први импулс упућује на то да су тајминг и моторички исход (лијеви или десни прст) били повезани. Такође, никакав мотив није одређивао њихов избор, тако да у питању није био активан избор:

Будући да су субјекти просто чекали на потребу да помјере један од два прста у дато вријеме, спонтана жеља сама по себи је одредила „одлуку” које дугме ће бити притиснуто.³³

На приговор да потреба да се дјелује не значи и потребу да се притисне једно или друго дугме, аутор одговара да наша потреба никада не постоји као таква, већ је увијек потреба за нечим, а не потреба уопште.

С друге стране, аутор напомиње да редукционисти сматрају да субјективна интерпретација није кредибилан извор информација, те да су све наше одлуке детерминисане и када мислимо да то није случај. Из те перспективе, Бетјани држи да је апсурдно да се у експерименту интроспективна искуства узимају као кредибилна како би се доказала њихова некредибилност. Субјективно искуство о тренутку настанка свијести да се дјелује, узима се као полазишна тачка да се оповргне (јед-

³¹ Alexander Batthyany, “Mental Causation after Libet and Soon: Reclaiming Conscious Agency,” in *Irreducibly Conscious. Selected Papers on Consciousness*, 2009, 1–28.

³² Libet, B. et. al., 1982, 324.

³³ Batthyany, 18.

нако) субјективно искуство према коме сами свјесно узрокујемо сопствене активности. Дакле, ради се о *petitio principii* – илузорност субјективног искуства доказујемо позивајући се на само то искуство.

Будући да ни сами испитаници који су учествовали у експерименту нису тврдили да су свјесно изабрали, већ да су поступали сходно потреби каква им се јавила, аутор закључује:

...врло је проблематично изучавати свјесну узрочност у случајевима у којима сами субјекти држе да нису свјесно узроковали дате активности.³⁴

Сумирајући, Бетјани држи да Либетови и Хејнсови експерименти не могу послужити као доказ редукционистичког становишта јер: (1) активности које испитују уопште ни нису вољне, те њихово испитивање не говори ништа о феномену слободне воље; (2) субјективно искуство вољног узроковања активности се настоји одбацити позивањем на исто то искуство.

Сличну линију мишљења заступају и Андреа Лаваца [Andrea Lavazza] и Марио Де Каро [Mario de Caro].³⁵ Они такође сматрају да активности испитаника, формиране у складу са инструкцијама да их спроведу „када осјете потребу” не могу потпасти под категорију слободних свјесних активности. „Осјећање потребе” није ни нужан ни довољан услов слободне одлуке. У многим случајевима када слободно поступамо, не осјећамо потребу за тим. С друге стране, када осјећамо потребу често то доживљавамо као неслободан чин (потребу да кихнемо нпр.). Дакле, „слободне” одлуке испитаника нису уопште *слободне*. Поред тога, аутори сматрају да то нису уопште ни *одлуке*, јер се о рационалној одлуци може говорити једино онда када субјект бира између више могућности, у складу са сопственим *наклоностима*. У овом експерименту, међутим, испитаници немају никакве наклоности. Будући да им је свеједно које дугме ће притиснути, испитаници то, према мишљењу аутора, можда раде по аутоматизму, не обраћајући пажњу на одлучивање.

Поред тога, аутори упућују и друге приговоре, од којих у нашу прву групу спада онај који се тиче адекватности fMRI метода за ваљано испитивање мождане активности. Позивајући се на скорије студије које износе предности и мане ове методе, које се у експерименталним процедурама најчешће игноришу, аутори указују на потребну свијест о потенцијалним недостацима експеримената који се овим методама врше. Такође, упућују и на чињеницу да сами резултати у многоме зависе од својих интерпретација које су даље условљене антрополшким, социолошким па и културолошким факторима.

2. Моторичке активности и слободна воља

Шон Галахер [Shaun Gallagher] сматра да епифеномалисти (тј. редукционисти) сасвим неосновано проналазе потврду свог становишта у неуролошким истраживањима.³⁶ Ова истраживања базирана су на уврженом схватању слободне воље

³⁴ Batthyany, 25.

³⁵ Lavazza and De Caro.

³⁶ Shaun Gallagher, "Where's the Action? Epiphenomenalism and the Problem of Free Will", у: *Does Consciousness Cause Behavior?*, ed. by Susan Pockett, William P. Banks, and Shaun Gallagher (The MIT

(које своје корјене има и у философској традицији) према коме се слобода манифестује кроз тјелесну активност, а ова се посматра као посљедица стања свијести. Пошто се показује да тјелесна активност бива иницирана мимо саме свијести, сматра се доказаним да се она одвија мимо слободне воље, тј. да ова ни не постоји. Галахер, међутим, сматра да је цијели контекст у коме се разматра слободна воља погрешан, јер исти везује слободу за моторичке активности. Слично Бетјанију, Лаваци и Де Кару који сматрају да испитивање „потреба” не говори ништа о слободној вољи, Галахер држи да испитивање моторичких активности не може да говори ништа о слободној вољи, из разлога што се оне по правилу одвијају мимо наше свијести.

Слободна воља се, према аутору, понајмање тиче свјесне контроле тјелесних покрета. Питање слободне воље није питање тјелесних покрета, већ чинова интенције. У Либетовим и сличним експериментима од испитаника се захтијева пажња у процесима у којима она обично није присутна – моторичким активностима. Моторичке активности, сматра аутор, су по себи „суб-персонални процеси”. Стога је потрага за слободном вољом унутар њих погрешна. Галахер наводи два конкретна разлога због којих овакав начин истраживања слободне воље сматра погрешним.

Прво, слободна воља се не може стиснути у временски период од 150-350 милисекунди. Она је дугорочнији феномен који (за разлику од моторичких активности) јесте завистан од свијести. Процеси слободног одлучивања нису ствар тренутка мјереног милисекундама. Иако аутоматски моторички покрети по себи јесу суб-персонални, то не значи да су они увијек невољни, јер они могу да служе интенционалној активности.

Друго, појам слободне воље се примарно не односи на апстрактне моторичке процесе или тјелесне покрете којим се остварују *актии интенције*. Слободна воља се тиче управо ових чинова интенције а не моторичке форме њихове реализације. Саме моторичке активности јесу интенционални акти, али нису акти интенције.³⁷ Дакле, они јесу вољни, али нису чинови воље:

У мјери у којој свијест улази у текућу производњу активности, и доприноси произвођењу даље активности, чак и ако значајни аспекти ове активности зависе о аутоматској не-свјесној моторичкој контроли, наше активности су ствар воље.³⁸

Ако за примјер узмемо Либетов и сличне експерименте, мислим да би Галахер правим чином воље сматрао одлуку испитаника да уопште учествују у експерименту, а не моторичку активност која се за вријеме трајања експеримента јавља као посљедица ове одлуке. Сама природа моторичких активности, за Галахера, је таква да се оне одвијају на једном суб-персоналном, подсвјесном нивоу, реализујући свјесне чинове интенције. Будући да је то иначе тако, ни у наведеним експериментима није могло бити друкчије. Стога је читаван подсвјесни импулс који је иницирао моторичке акте. Но, као што сам напоменуо, Галахер сматра да нас то не

Press, 2006), 109–124; Shaun Gallagher, “Intentionality and Intentional Action,” *Synthesis Philosophica*, 40 (2005), 319–326.

³⁷ Gallagher, 2006, 120.

³⁸ Ibid.

чини неслободним. Напротив, то нам омогућава да нашу слободну вољу реализујемо на једном смисленијем, вишем нивоу:

Управо у мјери у којој није потребно да свјесно одлучујемо о нашим тјелесним покретима или стварима попут аутономних процеса, наша воља може бити усмјерена на много смисленији ниво интенционалне активности.³⁹

Узмимо нпр. нечију (слободну) одлуку да пређе улицу. За Галахера, слободна воља се тиче управо те одлуке, а не тиче се безбројног низа чинова активације мишића који су омогућили да се она изврши. Ми доносимо одлуку да пређемо улицу, али по устројству нашег организма, не доносимо безброј одлука о активирању појединачних мишића који нас преводе преко улице. Ова активност одвија се по аутоматизму, мимо наше свијести, али као последица наше свјесне и слободне одлуке. Из разлога што се ови моторички процеси и иначе одвијају мимо наше свијести, ми не можемо да их учинимо апсолутно зависним од свијести ни онда када хоћемо. Тако, експерименти, према Галахеру, показују само то да су наше моторичке активности инициране подсвјесно, али не говоре ништа о слободној вољи, јер она није садржана у њима.

3. Свијест и слободна воља

За разлику од Галахера који сматра да иако моторички процеси настају мимо наше свијести, сама слободна одлука јесте чин свијести, постоје они који сматрају да ни то није случај. Наиме, неки философи сматрају да сама слободна воља уопште није везана за свијест. Међутим, то не значи да она као таква не постоји. Вјероватно најпознатији представник овакве линије мишљења јесте Данијел Денет [Daniel C. Dennett].⁴⁰

Интерпретирајући Либетов и сличне експерименте, Денет држи да они заиста показују да су слободне одлуке подсвјесно инициране, али да тиме није показано да оне нису слободне, тј. да слобода не постоји. У строгом смислу, дакле није у питању критика експеримената, будући да се њихови резултати прихватају. Оно што се одбацује, међутим, јесте интерпретација према којој они доказују да слободна воља не постоји.

Ваља имати у виду перспективу из које Денет наступа. Он, наиме, има у виду посебан концепт слободе, као и посебан концепт свијести, који су, опште гледано, редуccionистички. Појам слободе је за њега компатибилан са детерминизмом. Појам свијести, с друге стране, настоји да развије у супротности са картезијанским разумијевањем. За оно што он именује „картезијанским театром” свијест постоји као засебан ентитет, „одјелит” (свакако, не у просторном смислу) од материјалне тјелесности, чији је он субјект и над којим врши контролу. Свијест, према таквом виђењу, постаје налогодавац и узрочник активности које се онда спровode неуролошким, и

³⁹ Ibid.

⁴⁰ B. Daniel C. Dennett, *Freedom Evolves*, Viking, 2004; Daniel Dennett, “My Brain Made Me Do It”: *When Neuroscientists Think They Can Do Philosophy*, Max Weber Lecture Series, 2011. За критику Денетовог схватања слободне воље, између осталог, в. Craig Ross, “Dennett on Free Will,” *Metaphysica*, 12 (2011), 137–149.

даље, моторичким путем. За Денета, с друге стране, свијест није нешто *gruio* у односу на мозак, она је сам мозак.⁴¹ Тако, то што је показано да слободне активности бивају инициране прије него што их постанемо свјесни, за Денета не демонстрира ништа друго до да овај процес траје нешто дуже него што смо мислили.⁴²

С друге стране, новији експерименти доводе у питање сам начин на који се у наведеним експериментима мјери тренутак настанка свијести о вољној активности. Наиме, експериментално је потврђено да се неки аспекти свијести о сопственој активности конструишу ретроспективно. Утврђено је да је могуће утицати на субјективни суд о времену формирања интенције за дјеловање, одлагањем повратне информације о учинку активности.⁴³ Вилијам Бенкс [William P. Banks] и Ева Ишам [Eve A. Isham] су подузели експеримент, попут Либетовог, с тим што су учесници притискали дугме, умјесто што су само помјерали руку. Притисак дугмета је пратио звучни сигнал који је, међутим, бивао одложен 5–60ms. Показало се да је ово одлагање утицало на субјективни суд о времену формирања свијести о вољној интенцији, и то на егзактан и предвидљив начин. Тако је за сваку 1ms у одлагању звучног сигнала, вријеме формирања свјесне интенције да се дјелује одложено за по 0,77ms. Истраживачи су подузели и другачији експеримент који је потврдио ове налазе. Њихов закључак је да је наш интуитивни модел слободног свјесног дјеловања, према коме свијест директно узрокује нашу активност и временски јој претходи, погрешан. Свијест о активности се генерише ретроспективно, а тренутак њеног настанка зависи од повратне информације о активности, а не од тренутка подсвјесног иницирања активности.

Дакле, према овим налазима Либетов и Хејнсов експеримент нас не приморавају да напустимо концепт слободе, већ да напустимо интуитивни модел слободног одлучивања који подразумева да свијест, као узрочник дјеловања, временски претходи вољној интенцији. Свијест о настанку вољне интенције је нешто што се формира ретроспективно. Тренутак њеног формирања зависи од повратне информације о активности, а не од тренутка настанка подсвјесног импулса за дјеловање. Сумирајући, то што је временски поредак фактора у процесу одлучивања другачији него што се мислило, не значи да је сам процес одлучивања неслободан.

4. Резиме

Видјели смо, дакле, да је гледиште према коме Либетов и Хејнсов експеримент доказују оно што Вегнер претпоставља – наиме, да слободна воља не постоји, изузев као илузија коју мозак ствара – врло упитно. Критика која заснованост оваквог гледишта у резултатима наведених експеримената доводи у питање ми се чини сасвим оправданом. „Чекасти спонтану побуду да се јави” заиста није исто што и „слободно дјеловати”. Такође, свакодневно искуство нас увјерава да су наше моторичке активности, нарочито ако узмемо у обзир сву њихову комплексност, нешто што

⁴¹ Овдје износим сопствено схватање Денетовог становишта које у потпуности ни мени, а ни многим другима није јасно.

⁴² Dennett, “My Brain Made Me Do It”, 10.

⁴³ William P. Banks and Eve A. Isham, “We Infer Rather Than Perceive the Moment We Decided to Act,” *Psychological Science*, 20 (2009), 17–21.

се по правилу одвија мимо наше свијести. Тиме се, међутим, не тврди да се оне одвијају мимо наше слободне воље. На крају, можда оно што треба да промијенимо јесте (претпостављени) модел односа фактора као што су свијест, подсвијест и активност, у процесу вољног и слободног дјеловања, а не и сама идеја да смо слободна бића. То јест, макар би требало да идући корак по корак, у свјетлу експерименталних налаза, мијењамо све оне одлике нашег (интуитивног) разумијевања процеса слободног одлучивања, чувајући саму идеју о слободној вољи, док год је она одржива. Такво настројење, не би требало да нас држи у строго дефанзивном ставу који искључиво критикује и проналази мане у научним напорима других да се овај проблем расвијетли. Напротив.

У наставку ћу настојати да изнесем неколико теолошких рефлексија на тему слободне воље која се налазе на трагу мишљења изнијетих у овом поглављу. Указаћу на оне моменте у хришћанском схватању слободне воље који могу оснажити ову критику, а можда чак и дати назнаке за будућа неуролошка истраживања.

III Слободна воља – теолошка ѿрсејекѿива

Претпоставке које ћу, из перспективе хришћанских схватања слободне воље, настојати да доведем у питање јесу сљедеће:

воља јесте или није слободна, тј. слободна воља постоји или не постоји (не постоји трећа опција);

слободна воља је везана искључиво за свјесно одлучивање, и не тиче се несвјесних жеља и побуда;

слободна воља је нужно везана за могућност избора.

1. Слободна воља: и да и не

Утисак ми је да се већина расправа о слободној вељи креће у оквирима који претпостављају да слободна воља може да постоји или не постоји, те да не постоји трећа могућност. Дакле, или је наша воља слободна или то није. У историји хришћанске теологије, слобода се сагледавала у нешто ширим оквирима, које подразумевају ступњевито схватање слободе наше воље. Дакле, наша воља јесте, тј. може бити слободна, у већој или мањој мјери.

У вези са оним што обично потпада под проблематику слободне воље, светоотачко наслеђе разликује појмове као што су: „самовласност” (αὐτεξουσίαν), „слобода” (ἐλευθερία) и „воља” (θέλημα).⁴⁴ Самовласност је способност самоодређења. Самовласност указује на људској природи инхерентно својство „самоуправљања”, чињеницу да смо виновници и субјекти сопствених одлука. У питању су *наше* одлуке, *наше* хтијење. Самовласност, с друге стране, претпоставља и да у одређеној мјери *нисмо* кадри сами собом да управљамо, тј. да се управљамо не по сопственом слободном хтијењу, већ по сили нагона, пожуда, кратко речено, по закону гријеха. Умјесто да сами одлучујемо, гријех одлучује умјесто нас, производећи надаље гријех. Дакле, самовласност, чињеница да смо агенти сопственог хтијења,

⁴⁴ Кирил Говорун, “Два значења слободе у источно-светоотачком предању,” *Богословље*, 70 (2011), 8–19.

одлука које доносимо и активности које из њих произилазе, још увијек не подразумевају слободу. Она подразумева да посједујемо *вољу*, као способност хтијења, али не и слободу. Дакле, могуће је да вољно дјеламо, будући да имамо природну способност самоодређења, али да та активност није слободна. Слобода би била самовласност којој је сасвим одузета условљеност. Природа слободе је двострука, синергична. Она је истовремено и дар благодати Божије и врлина. Као и друге врлине, слобода је присутна дјелимично, у мањем или већем опсегу. Дакле, могло би се рећи да никада нисмо сасвим слободни, тј. да јесмо тек у мањој или већој мјери.

С друге стране, оваква слобода не представља само слободу *ог* нечега. Дакле, не ради се о томе да се наша слобода увећава пропорционално броју услова у односу на које смо слободни. Када би тако било, испоставило би се да смо слободни само онда када нисмо ни за шта и ни за кога везани, када живимо неспутани условљеношћу ма које врсте, уживајући апсолутну аутономију. Требало би се ослободити колико зависности од алкохола, условљености социјалним факторима, толико и љубави према ближњима, привржености моралним начелима итд. Јасно је, дакле, да поред тога што претпоставља независност *ог* нечега, хришћанско схватање слободе подразумева и приврженост нечему, тзв. слободу *за*. Док први аспект указује на њену негативну компоненту, овај указује на позитивни садржај слободе, чињеницу да она представља другу врсту „условљености”, особиту потчињеност.⁴⁵ Према хришћанском схватању, позитивни садржај слободе представља испуњавање воље Божије. Слободни смо онда када чинимо оно што Бог од нас жели. Слобода је слобода за врлину, а неслобода за гријех.

Дакле, слобода се односи, могло би се рећи, на више ступњеве самовласности у којима ова манифестује мању условљеност (слободу *ог*) и већу приврженост Богу (слободу *за*). Она се изграђује с временом и никада није у апсолутном облику присутна.

2. Свијест, жеља и слобода

Слобода се не тиче само појединачних поступака, а понајмање оних моторичких, већ опште карактерне формације човјека. Она се односи колико на његове свјесне поступке, толико и на подсвјесне жеље и намјере. Дакле, то што ће се успоставити да наше жеље детерминишу поступке не лишава нас слободе, будући да управо над жељама треба да реализујемо своју слободу. Жеља је крајњи топос бића у коме се формира диспозиција за добро. Управо се у активности наше жеље манифестује слобода, а не само у простору реализације те жеље. Дакле, слобода се не тиче само тога да ли ћемо или нећемо остварити одређену побуду, већ превасходно тога какву побуду ћемо уопште имати. Потпуна слобода би била она у којој добро чинимо ни не размишљајући о томе, ни не знајући да то чинимо.⁴⁶ Слобода се не остварује у избору да умјесто да притискамо дугмиће на даљинском okreћемо бројаницу. Она се остварује онда када молитвеник бројаницу okreће, тј. моли се, а да тога

⁴⁵ Свети Максим Исповедник, “Амбигва 7: Тумачење XIV беседе Св. Григорија Богослова”, прев. Игнатије Мидић, *Луча*, XXI-XXII, 260–281, 265.

⁴⁶ „А ти кад чиниш милостињу, да не зна љевица твоја шта чини десница твоја“ (Мт. 6, 3).

није ни свјестан. Потпуна слобода није у томе да савладамо импулс пожуде према другој жени. Она је у томе да ни не пожелимо другу жену.⁴⁷ Дакле, тек онда када смо доведени у стање потчињености вољи Божијој у којој је цјелокупни *карактер* нашег бића формиран да по аутоматизму чини добро, ни не препознавајући га као добро у односу на неко зло, онда се може говорити о стању слободе, или макар о њеном већем присуству.

Из те перспективе, истраживања која се баве темпоралним позиционирањем феномена свијести и моторичке активности у механизму вољног дјеловања, не дотичу питање слободе, како је хришћанска теологија доживљава. За хришћанско схватање слободе, активности могу бити не само генерисане *иприје* свијести, већ и реализоване *без* икаквог присуства свијести, а опет сасвим слободне. Међутим, тиме се не тврди да никаква контрола свијести над поступцима није могућа ни пожељна. Али се не тврди ни да се она збива онако како очекујемо. Нпр. могуће је да су наше активности узроковане подсвјесном жељом, да импулс за њиховом реализацијом настаје подсвјесно, а да их ми тек накнадно постајемо свјесни. Међутим, тиме се не негира наша способност да утичемо на формирање дате жеље, а то је оно што чак и критичари наведених становишта углавном пропуштају да наведу.⁴⁸ У наведеним експериментима, наша слободна одлука се не тиче првенствено тренутка у коме ћемо помјерити руку, већ пристанка да учествујемо у самом експерименту, да уђемо у контекст у коме ћемо у једном тренутку пожељети да помјеримо руку. Чак и ако је одлука да уђемо у тај контекст подсвјесно генерисана – што би било тешко доказати – ми и даље нисмо без слободе, јер смо у могућности да убудуће одлучимо да не учествујемо у таквим експериментима. Дакле, кадри смо да свјесном рефлексijом утичемо на то какве жеље/побуде ће уопште бити у могућности да буду реализоване, које од њих ће уопште настати.

Како би ово било јасније, замислимо сљедећи сценарио, модификовани Либетов експеримент. Замислимо да ми је понуђено да учествујем у неком психолошком експерименту и да ми је за то понуђена одређена свота новца. Потписујем уговор у коме стоји да ми је одређена свота новца загарантована, а да сам заузврат у обавези да учиним све што се од мене тражи, а да то само по себи није противзаконито. Када сам већ потписао уговор, предочено ми је да ће мјерити моју мождану активност, а да се од мене тражи да у датом тренутку, кад год то пожелим, на дати начин повриједим неко живо биће, нпр. лабораторијског миша. Кад год то пожелим, рецимо, треба да притиснем на дугме које активира звук високе фреквенције који ће да нанесе бол мишу. Истворено, треба да пратим положај казаљке на сату и меморишем њен положај у тренутку када сам свјесно зажелио да притиснем дугме. Надаље, могуће је замислити да одбијам да учествујем у експерименту, јер не желим да повређујем животиње или да пристајем да учествујем, јер сам се на то обавезао уговором или ми просто треба новац. Резултати ће вјероватно показати исто што и резултати Либетовог експеримента. Како год да се сценарио

⁴⁷ „А ја вам кажем да сваки који погледа на жену са жељом за њом, већ је учинио прељубу са њом у срцу своје.“ (Мт. 5, 28).

⁴⁸ Као што смо видјели, Бетјани каже да ни најтврдокорнији либертаријанци не поричу да над жељама и побудама немамо контролу – в. Batthyany, 13.

развио, замисливо је да убудуће одлучим да више никада не учествујем у таквом нити било каквим сличним експериментима. Дакле, у стању сам да имам свјесну рефлексију о томе шта се догодило, какве су последице и да одлучим да ли ћу дозволити убудуће да се то деси. Дакле, у стању сам да свјесно одлучим да више никада не дођем у ситуацију да пожелим да притиснем дугме које ће повриједити неког миша. На тај начин, доносим свјесну одлуку о томе које (подсвјесне) жеље ће уопште бити могуће а које не.

3. Слобода и могућност избора

Слобода се најчешће одређује у оквирима могућности избора: да хоћу или нећу да притиснем дугме, лијево или десно, итд. Уколико не бих имао могућности да бирам да ли ћу и које дугме да притиснем, не бих се сматрао слободним, као што одређене интерпретације истраживања, видјели смо, и сугеришу да је случај. Међутим, нужно везивање слободе за могућност избора има своје проблеме, на које упућује и Тимоти О'Конор.⁴⁹ Сагласно тој вези, већа могућност избора би требало да упућује на већу слободу. Онај пред ким би стајао највећи број могућности био би најслободнији. Међутим, одлуке које доносимо у животу сужавају наше будуће изборе. Будући да су оне наше одлуке, оне нас с временом чине слободнијим него што смо били, јер наш живот све више постаје последица наших одлука, а све мање деперсонализовани ход кроз бескрајна пространства избора. Поред тога, узмимо нпр. ситуацију у којој бирам између тога да поново узмем дозу хероина и да не узмем. Онај који се никада не нађе пред датим избором, коме узимање хероина никада не уђе у спектар могућих избора, очигледно је слободнији од онога који се пред датом дилемом нашао.

На исти начин, хришћанско схватање слободе ситуацију избора доживљава као последицу одсуства слободе, а не њеног присуства. Ту нам од помоћи може бити концепт гномичке воље Светог Максима Исповједника. То је воља која оклијева, не зна шта да чини, пита се и бира између више могућности. Воља која се нађе пред избором да ли узети хероин или не, да ли чинити добро или не, да ли вољети ближњег или не, није слободна воља. Према томе, слобода се не тиче првенствено могућности избора. Она се прије свега тиче стања у коме избор не постоји. Стања у коме је човјек апсолутно потчињен вољи Божијој, не бирајући из часа у час да ли то да буде или не.

IV Закључак

Либетов и Хејнсов експеримент, као и Вегнерова истраживања, представљају појаву експерименталног истраживања нечега што је до сада сматрано апстрактним концептом о коме се могло са мање или више успеха „слободно“ спекулисати. Таквој појави мислим да би сви требало да укажу добродошлицу. Међутим, као и при сваком научном истраживању потребно је ангажовати све капацитете критичког промишљања како би стварни резултати, а не пред-убјеђења или олако усвојена пост-убјеђења, изашли на видјело. На овај опрез нас позива макар чињеница да ти ре-

⁴⁹ Timothy O'Connor, "Freedom with a Human Face," *Midwest Studies in Philosophy*, 29 (2005), 207–227 <doi:10.1111/j.1475-4975.2005.00113.x>.

зултати налазе свој одјек у моралном понашању оних који су склони да их прихвате. Сматрам да теологија треба да се позабави овим истраживањима из макар два разлога. Прво, могуће је да ће се испоставити да концепт слободне воље који је у хришћанству уобличаван како кроз истине откривења, тако и кроз двомиленијумско аскетско искуство, заиста може да понуди вриједне информације о томе гдје и на који начин ваља за слободом трагати. Друго, и још важније, држим да теологија мора бити кадра да изнађе модус апропријације научних достигнућа унутар своје концептуалне матрице,⁵⁰ макар када су овако круцијална питања по сриједи, какво питање слободне воље неупитно јесте.

Листа референци

- Alquist, Jessica L., Sarah E. Ainsworth, and Roy F. Baumeister, "Determined to Conform: Disbelief in Free Will Increases Conformity," *Journal of Experimental Social Psychology*, 49 (2013), 80–86
- Baer, John, James C. Kaufman, and Roy F. Baumeister, *Are We Free? Psychology and Free Will*, Oxford University Press, 2008, p. 181..
- Banks, William P., and Eve A. Isham, "We Infer Rather Than Perceive the Moment We Decided to Act," *Psychological Science*, 20 (2009), 17–21 <doi:10.1111/j.1467-9280.2008.02254.x>
- Batthyany, Alexander, "Mental Causation after Libet and Soon: Reclaiming Conscius Agency," in *Irreducibly Conscious. Selected Papers on Consciousness*, 2009
- Baumeister, Roy F., E. J. Masicampo, and C. Nathan DeWall, "Prosocial Benefits of Feeling Free: Disbelief in Free Will Increases Aggression and Reduces Helpfulness," *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35 (2009), 260–268
- Dennett, Daniel, "My Brain Made Me Do It": *When Neuroscientists Think They Can Do Philosophy*, Max Weber Lecture Series, 2011, 2011/01
- Dennett, Daniel C., *Freedom Evolves*, Viking, 2004
- DeWall, C. Nathan, Roy F. Baumeister, Matthew T. Gailliot, and Jon K. Maner, "Depletion Makes the Heart Grow Less Helpful: Helping as a Function of Self-Regulatory Energy and Genetic Relatedness," *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34 (2008), 1653–1662
- DeWall, C. Nathan, Roy F. Baumeister, Tyler F. Stillman, and Matthew T. Gailliot, "Violence Restrained: Effects of Self-Regulation and Its Depletion on Aggression," *Journal of Experimental Social Psychology*, 43 (2007), 62–76 <doi:10.1016/j.jesp.2005.12.005>
- Faradey, Michael, "Experimental Investigation of Table Turning," *Athenaeum*, July (1853), 801–803
- Fried, Itzhak, Roy Mukamel, and Gabriel Kreiman, "Internally Generated Preactivation of Single Neurons in Human Medial Frontal Cortex Predicts Volition," *Neuron*, 69 (2011), 548–562
- Gallagher, Shaun, "Intentionality and Intentional Action," *Synthesis Philosophica*, 40 (2005), 319–326
- Haggard, Patrick, "Human Volition: Towards Neuroscience of Will," *Nature Reviews Neuroscience*, 9 (2008), 934–946
- Kornhuber, H., and L. Deecke, "Hirnpotentialänderungen Bei Willkurbewegungen Und Passiven Bewegungen Des Menschen: Bereitschaftspotential Und Reafferente Potentiale," *Pflügers Archiv für die gesammte Physiologie des Menschen und der Thiere*, 284 (1965), 1–17

⁵⁰ Што, усудио бих се рећи, православна теологија готово по правилу не чини. Риједак изузетак који се тиче управо наше теме јесте чланак владике Максима Васиљевића – Максим Васиљевић, "Постоји ли биохемија слободе?," *Богословље*, 68 (2009), 95–136.

- Langer, E.J., and J. Roth, "'Heads I Win, Tails It's Chance': The Illusion of Control as a Function of the Sequence of Outcomes in a Purely Chance Task," *Journal of Personality and Social Psychology*, 32 (1975), 951–955
- Lavazza, Andrea, and Mario De Caro, "Not so Fast: On Some Bold Neuroscientific Claims Concerning Human Agency," *Neuroethics*, 3 (2010), 23–41
- Libet, B., C.A. Gleason, E.W. Wright, and D.K. Pearl, "Time of Conscious Intention to Act in Relation to Onset of Cerebral Activity (readiness Potential): The Unconscious Initiation of a Freely Voluntary Act," *Brain*, 106 (1983), 623–642
- Libet, B., E.W. Wright, and C.A. Gleason, "Readiness Potentials Preceding Unrestricted Spontaneous Pre-Planned Voluntary Acts," *Electroenceph. & Clin. Neurophysiology*, 54 (1982), 322–325
- Libet, Benjamin, "Do We Have Free Will?," *Journal of Consciousness Studies*, 6 (1999), 47–57
- , "Unconscious Cerebral Initiative and the Role of Conscious Will in Voluntary Action," *Behav. and Brain Sciences*, 8 (1985), 529–566
- Lynn, Steven J., Judith W. Rhue, and John R. Weekes, "Hypnotic Involuntariness: a Social Cognitive Analysis," *Psychol. Rev.*, 97 (1990), 169–184
- O'Connor, Timothy, "Freedom with a Human Face," *Midwest Studies in Philosophy*, 29 (2005), 207–227 <doi:10.1111/j.1475-4975.2005.00113.x>
- Pink, Thomas, "Free Will: A Very Short Introduction", 2004
- Rigoni, Davide, Simone Kühn, Giuseppe Sartori, and Marcel Brass, "Inducing Disbelief in Free Will Alters Brain Correlates of Preconscious Motor Preparation: The Brain Minds Whether We Believe in Free Will or Not," *Psychological Science*, 22 (2011), 613–618
- Ross, Craig, "Dennett on Free Will," *Metaphysica*, 12 (2011), 137–149
- Soon, Chun Siong, Marcel Brass, Hans-Jochen Heinze, and John-Dylan Haynes, "Unconscious Determinants of Free Decisions in the Human Brain," *Nature Neuroscience*, 11 (2008), 543–545
- Velmans, M., "Is Human Information Processing Conscious?," *Behavioral and Brain Sci.*, 3 (1991), 651–669
- Vohs, Kathleen D., and Jonathan W. Schooler, "The Value of Believing in Free Will: Encouraging a Belief in Determinism Increases Cheating," *Psychological Science*, 19 (2008), 49–54
- Wegner, Daniel M., "The Mind's Best Trick: How Do We Experience Conscious Will," *Trends in Cognitive Science*, 7 (2003), 65–69
- , *The Illusion of Conscious Will* (MIT Press, 2002)
- William, P, *Does Consciousness Cause Behavior?*, ed. by Susan Pockett, William P. Banks, and Shaun Gallagher (The MIT Press, 2006) <doi:10.7551/mitpress/9780262162371.001.0001>
- Васиљевић, Максим, „Постоји ли биохемија слободе?," *Бојословље*, 68 (2009), 95–136
- Говорун, Кирил, „Два значења слободе у источно-светоотачком предању," *Бојословље*, 70 (2011), 8–19
- Исповедник, Свети Максим, „Амбигва 7: Тумачење XIV беседе Св. Григорија Богослова, Прев. Игнатије Мидић," *Луца*, XXI-XXII, 260–281